

LUCIAN NASTASĂ
(editor)

ARMENII DIN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI
ÎN ANII INSTAURĂRII COMUNISMULUI (1945-1953)

MĂRTURII DOCUMENTARE

Colecția
DIVERSITATE
ETNOCULTURALĂ
ÎN ROMÂNIA

**ARMENII DIN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI
ÎN ANII INSTAURĂRII COMUNISMULUI (1945-1953).
MĂRTURII DOCUMENTARE**

Cluj-Napoca: Fundația CRDE, 2008

320 p.; 16x23,5 cm

ISBN: 978-973-7670-08-3

I. Nastasă, Lucian (editor)

94(498)”1945/1953”

© CENTRUL DE RESURSE PENTRU DIVERSITATE ETNOCULTURALĂ
Cluj-Napoca, 2008

Cartea a apărut cu sprijinul
ADMINISTRAȚIEI FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL

Seria: „Diversitate Etnoculturală în România”

Coordonatori: Gábor Ádám și Levente Salat

**Volumul 16: Armenii din nord-vestul Transilvaniei
în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare**

Traduceri din limba maghiară: Annamária Nastasă-Kovács

Tehnoredactare: AMM Design SRL

Coperta și grafica seriei: Elemér Könczey

**ARMENII DIN NORD-VESTUL
TRANSILVANIEI
ÎN ANII INSTAURĂRII
COMUNISMULUI
(1945–1953)**

MĂRTURII DOCUMENTARE

Volum editat
de
Lucian Nastașă

CENTRUL DE
RESURSE PENTRU
DIVERSITATE
ETNOCULTURALĂ

ETHNOCULTURAL
DIVERSITY
RESOURCE
CENTER

CUPRINS

Studiu introductiv	7
Notă asupra ediției	23
Lista documentelor	25
DOCUMENTE	33
ILUSTRĂȚII	
Facsimile	269
Fotografii	297
Indice	315

STUDIU INTRODUCŢIV

Deşi cu o identitate etno-culturală puternic conturată, armenii din spaţiul românesc nu s-au bucurat până acum de abordări istoriografice cât de cât notabile. Mereu şi mereu s-au aflat parcă la limita dintre întocmirile cu profil de sinteză şi cele care, din perspectivă empirică şi precis circumscrise unor fapte ale trecutului, au purtat o încărcătură oarecum misterioasă, îndeosebi studiile referitoare la prezenţa lor în istoria noastră pre-modernă.

Pe de altă parte, tot armenii – într-un context cu totul diferit, dar nu lipsit de similarităţi cu ceea ce-au pătimit evreii – au impus şi ei, prin propriul destin, discutarea şi analiza unor evenimente şi concepte nu doar cu conotaţii istorice, care au marcat profund omenirea încă de la finele veacului XIX: „masacru”, „genocid”, „holocaust”¹.

Însă nu aceste două direcţii ne-au interesat în mod deosebit atunci când am conceput volumul de faţă, deşi sub raport analitic au rămas extrem de deficitare în istoriografia românească, îndeosebi din perspectiva abordărilor coerente şi profund documentate, deşi – ca întotdeauna – sunt şi excepţii de-a dreptul remarcabile.

Ceea ce oferim acum ar putea părea mai puţin spectaculos, dar mai ales mult prea restrâns atât cronologic, cât mai ales geografic şi demografic. În fond este restituirea unui fragment limitat de istorie, o istorie „prin cei mici”, trăitori într-o epocă de fundamentale schimbări de ordin politic, social şi economic, a căror reşedinţă nu doar simbolică este un loc parcă uitat de lume, încărcat de un soi de magie şi vegheat de o celebră icoană a lui Rubens, „Coborârea lui Isus de pe Cruce”². Iar acest modest centru urban de acum nu este altul decât prosperul, bogatul şi chiar celebrul centru de odinioară

1 *Genocide. Conceptual and Historical Dimensions*, ed. George J. Andreopolous, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1994; *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, ed. Alan S. Rosenbaum, Boulder, Colorado, Westview Press, 1996; Jacques Semelin, *Toward a Vocabulary of Massacre and Genocide*, în „Journal of Genocide Research”, 5, 2003, no.2, p.193-210; Doris L. Bergen, *War and Genocide. A Concise History of the Holocaust*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003; Martin Shaw, *What is Genocide?*, London, Polity, 2007; *The Historiography of Genocide*, ed. Dan Stone, Houndmills, Palgrave MacMillan, 2007.

2 Tabloul provine din Galeria Imperiale de la Viena, fiind un dar din partea lui Francisc I pentru proaspăt finalizata Catedrală armeano-catolică din Gherla, în 1804.

Armeneopolis, devenit în fond oraș tocmai datorită prezenței aici a acestui important grup etnic, ce a adus imense servicii nu numai regiunii, ci și Imperiului Habsburgic, de vreme ce Carol al VI-lea acordă o diplomă de privilegii, consfințind pentru multă vreme o largă autonomie localității și locuitorilor ei armeni. Astfel, mai vechea *Gherla* de la finele de secol XIII, menționată apoi ca *Szamosújvár* (Cetatea nouă de pe Someș) în 1721, devine *Armeneopolis* sau *Örményváros* în 1726, ulterior purtând în documente și denumiri precum *Hayakaghak* (în armeană), *Armenierstadt* sau *Neuschloss* (în germană).

De ce ne-am oprit doar asupra acestei comunități care, dacă în 1945 număra aproape 500 de suflete, în 1953 abia dacă mai avea jumătate? În vreme ce în România acelor timpuri existau grupuri oarecum compacte de armeni cu ponderi mult mai mari, cu un imens capital simbolic și poziții mult mai vizibile în chiar capitala țării! În principiu, analizele socio-istorice agreează fără o minimă desconsiderație tot felul de „mase”, dimensiunea constituind doar latura „vulgară” a sociologiei. Fundamentale apar acum în cercetarea istorică mecanismele, resorturile intime ce au acționat asupra faptelor istorice, efectul de laborator al descifrării la scară micro-istorică a unor evoluții care nu trebuie neapărat să le explice pe cele macro-istorice sau sociale.

Este tocmai ceea ce am încercat noi prin volumul de față: descifrarea mecanismelor de funcționare ale unei organizații cu caracter etno-cultural, dar și cu perfide funcții politico-ideologice, produs al unui regim totalitar în curs de consolidare, cu o subtilă și eficientă rețea de racordare atât la Partidul Comunist din România, cât mai ales la cel din U.R.S.S. și, în special, la cel al R.S.S. Armenia, în intervalul de timp invocat în titlu. În plus, „efectul de laborator” rezidă în principal din specificul regional al acestor armeni, din nord-vestul Transilvaniei, care chiar dacă au fost relativ puțini ca număr, din punct de vedere cultural și economic s-au bucurat în mod evident de o supra-reprezentare, cu rosturi istorice îndeajuns de bine conturate³.

Fără a intra în detalii în ceea ce privește trecutul armenilor din România, o extrem de sumară privire se impune de la sine, îndeosebi pentru cei mai puțin inițiați în această problematică, tocmai pentru a evidenția specificitățile acestui grup etnic, de la o regiune la alta, de la un timp istoric la altul.

Nu dintr-o pornire de conveniență am sugerat deja faptul că istoria armenilor din România este un fenomen deosebit de complex, ce presupune abordarea mai multor direcții de investigare și îndeosebi din varii perspective interdisciplinare. Simplist prezentând faptele, armenii de la noi pot fi atribuiți în cel puțin două categorii distincte, pe temeiul perioadei când s-au

3 Vezi îndeosebi excelenta sinteză a lui Judit Pál, *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*, Cluj, Centrul pentru Studii Transilvane, 2005 (cu o versiune și în limba engleză datorată lui Bogdan Aldea).

așezat în acest spațiu, nu lipsite de interes fiind și filierele pe care au sosit. „Vechii” armeni au venit aici cât de cât compact încă din veacul al XIV-lea, de vreme ce biserica armeană din Iași, cu hramul Sfânta Maria, se pare că datează de pe la 1395⁴. Motivele emigrării lor în perioada evului mediu au fost multiple, de la prăbușirea regatului lor (1045) și ocuparea capitalei Ani de către selgiucizi în 1064, până la persecuțiile religioase de mai apoi, fără a fi lipsite de importanță nici calamitățile naturale, de genul cutremurului devastator din 1319⁵.

Cum de la sine se înțelege, este aproape imposibil de a avea și evaluări statistice ale acestora, stabiliți îndeosebi în Moldova, deși după „urmele” lăsate numărul lor n-a fost de neglijat⁶, iar în timp o parte s-au și asimilat. Cu certitudine însă, au avut un loc însemnat în evoluția principalelor centre urbane, prin aplecarea lor pentru comerț și mica manufactură, iar de prin veacul al XVII-lea s-au dovedit clar a fi purtători ai modernității în acest spațiu, cu aproape două veacuri înaintea evreilor. Din această categorie a armenilor prea puțini au ajuns și în Muntenia, pentru că în principal filiera lor de pătrundere în teritoriile românești a fost prin Crimeea, Galiția, Polonia și Bucovina, o pondere mică a acestora stabilindu-se și în Transilvania.

Într-o măsură semnificativă, armenii din Valahia s-au stabilit însă aici ceva mai târziu, de prin secolul al XV-lea, venind îndeosebi prin Bulgaria, ca efect al căderii Constantinopolului în 1453 și al cuceririi Crimeii în 1475. Preponderent s-au stabilit în București, dar comunități semnificative s-au conturat și la Pitești, Craiova, Târgoviște ori Giurgiu.

În cazul tuturor celor de mai sus trebuie menționat faptul că erau de confesiune armeano-gregoriană, sau mai exact aparțineau – și aparțin – de Biserica Apostolică Armeană, deși în mod regulat îi mai aflăm menționați ca fiind de religie gregoriană ori supuși ai Bisericii Luminatorului (ambe

4 Cf. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Cultural Național, 1974, p.433, Marius Chelcu, *O biserică și o comunitate: armenii din Iași*, în vol. *Monumentul. Istorie. Arheologie. Restaurare. Conservare*, coord. Silviu Văcaru, Aurica Ichim și Cătălin Hriban, Iași, Edit. Junimea, 2001, p.57-63. Este însă de reținut și discuțiile asupra acestei inscripții provenită din temelia bisericii, ce are înscris anul 1395 (cf. Dan Bădărău și Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, Edit. Junimea, 1974, p.47).

5 Vezi lucrarea de referință a lui René Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, Payot, 2008 (ed. I: 1947); Richard H. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, London, MacMillan, 1996.

6 D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV-XIX*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, Iași, VII, 1970, p.21-58. Vezi și Nistor Ciocan, *Negoț și neguțători în Moldova veacului XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, Iași, XXV/1, 1988, p.293-305 (dar îndeosebi p.299-300).

făcând trimitere la Sfântul Grigore Luminatorul)⁷, în vreme ce în documentele din acest volum îi mai găsim și sub termenul de „ortodocși, armeanogregorienii”, sintagmă ce nu poate nici ea să satisfacă înaltele exigențe teologice.

Cealaltă categorie ar fi a armenilor din Transilvania. Deși sporadic pot fi întâlniți încă din veacul al XIV-lea, de o prezență semnificativă și mai ales cu „efecte” în plan economic și social se poate vorbi doar din secolul al XVII-lea, îndeosebi din a doua lui jumătate. Principalele cauze, momente și căi de pătrundere a lor în spațiul intracarpatic după 1671 au fost suficient conturate până acum de istoriografie, pentru a nu insista prea mult⁸. Cu toate acestea, fără a intra în detalii, este de reținut faptul că printre cauzele principale ale strămutării lor din Moldova în Ardeal se poate invoca tot mai acuta coliziune și animozitate dintre armeni și grecii care-și fac puternic simțită prezența în principatele române de pe la finele veacului XVI, dar mai ales în decursul celui de-al XVII-lea. Că poate fi vorba de dezvoltarea și a unei anumite intoleranțe religioase, așa cum s-a pretextat uneori în epocă, n-ar fi de neglijat!

Însă nu trebuie nicicum omise transformările tot mai vizibile din câmpul economic, în pragul epocii moderne, și mai ales a mijlocitorilor activi, a schimbărilor de ordin politic prin expansiunea Imperiului Otoman, prin retrasarea, „confesionalizarea” și chiar „naționalizarea” rutelor comerciale, prin instituirea mai apoi a domniilor fanariote în țările române etc. Toate acestea au generat un soi de cursă, de competiție pentru acapararea rețelelor comerciale, în care n-au lipsit tot felul de instrumente, printre care și acuzațiile de „erezii” aduse armenilor de către „veritabili” creștini, grecii din Principate, susținuți de conaționali lor în mantie domnească. Iar această rivalitate, temerile în fața unor posibile persecuții religioase, venalitatea unor domnitori au dus chiar la confruntări în forță, „răscoale”, ca să utilizez un termen mai încetățenit⁹.

Așa se face că de prin 1672 – conform tradiției armenilor transilvane – acest grup etnocultural se conturează pregnant în Ardeal prin câteva comunități

7 Termenul de „Biserică gregoriană” a fost introdus abia în 1836 de către țarul Nicolae I, tocmai pentru a contesta Bisericii Apostolice Armene autocefalia, ușurând astfel încorporarea acesteia sub tutela Bisericii Ruse. Vezi *Les Arméniens. Histoire d'une chrétienté*, sous la direction de Gérard Dédéyan, Toulouse, Privat, 1990.

8 Vezi mai nou Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII*, în vol. *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII–XX)*, volum editat de Dumitru Ivănescu și Marius Chelcu, Iași, Edit. Junimea, 2005, p.73–81.

9 C.A. Stoide, *Un episod din domnia lui Gheorghe Duca. Răscoala lui Hâncu și Durac din 1671-2*, în „Arhiva”, Iași, 43, 1936, nr. 1-2, p.56-80; N. Grigoraș, *Marea răscoală populară din Moldova dintre 1671 și 1672*, în „Studii și cercetări științifice”, istorie, XIII, 1962, fasc. 2, p.209-239.

compacte și deosebit de dinamice economic în unele localități inițial la periferia spațiului intracarpatic: Bistrița, Gheorghieni, Gurghiu, Frumoasa, iar imediat mai apoi la Dumbrăveni ori Gherla. În fapt, la origine, armenii din acest din urmă centru urban provin chiar din Bistrița, fiind îndepărtați de aici prin 1712 de către sași, care își vedeau astfel periclitată afacerea comercială datorită noilor competitori în acest domeniu, pretextul izgonirii fiind tocmai epidemia de ciumă din anul menționat¹⁰. Este de altfel orașul și comunitatea armenilor care ne-a reținut nouă atenția prin lucrarea de față și asupra căruia vom insista acum tocmai pentru a evidenția câteva particularități ce-i deosebește de conașionali lor extracarpatici.

Asemenea tuturor armenilor stabiliți în această epocă în Transilvania, și cei din Gherla au devenit de confesiune „armeano-catolică” încă de la finele secolului al XVII-lea, deși detaliile asupra acestui proces ce a dus la uniunea Bisericii Armene cu cea Catolică ne sunt încă necunoscute, dar mai ales a fost un fenomen de durată, de vreme ce până spre 1735 au mai existat preoți armeni în Ardeal care utilizau vechiul rit gregorian, iar nașterea oficială a armeano-catolicismului (uniune ce s-a realizat nu doar în Ardeal, ci și în cadrul unor numeroase comunități armenesti din Orientul Apropiat) a avut loc abia în 1742, în timpul papei Benedict al XIV-lea.

Cu mare semnificație este însă faptul că la aproape un veac de la stabilirea lor masivă în Ardeal, două localități unde prezența armenilor era net majoritară au căpătat statutul de orașe libere regești (în 1791), și anume Gherla și Dumbrăveni, după ce și anterior dobândiseră privilegiile după privilegiu. În fapt, Gherla – pentru că acest centru ne interesează în acest volum – încă din 1714 va căpăta mereu beneficii și diverse trepte de autonomie, iar datorită imenselor contribuții ale armenilor la tezaurul Imperiului, de prin deceniul trei al veacului XVIII localitatea se înconjoară cu ziduri și trei porți, se sistematizează ulițele, se parcelează terenurile (toate fiind cumpărate de comunitatea armeană în vremea Mariei Tereza), se ridică impozante edificii¹¹, se instituie autorități proprii în diversele funcții administrative, mergându-se până la dreptul sfatului orășenesc – de componentă armeană – de a interzice stabilirea aici a oricărui „străin” neagreat etc. Și astfel, străvechea Gherla devine pentru multă vreme Armenopolis.

În timp se mai produce aici un fenomen, specific însă nu doar armenilor, ci și altor grupuri etno-culturale, îndeosebi evreilor: *asimilarea*, în ritmuri modeste până la Compromisul austro-ungar din 1867 și mult mai activ după

10 Teodor Ghițan, *Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712*, în „Ani. Anuar de cultură armeană”, I, 1994, nr. 1, p.109-118.

11 Vezi Virgil I. Pop, *Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, 21, 1998, Heft 2, p.168-191; *Cultură și artă armeanescă la Gherla*, coord. N. Sabău, Livia Drăgoi, Azaduhi Varduca-Horenian, București, Edit. Ararat, 2002.

această dată. Este acesta un subiect cu totul neglijat în istoriografia română de până acum – poate ca o reminiscență a discursurilor naționaliste de odinioară –, ceea ce ne pune în situația incomodă de a nu avea încă analize oneste și temeinice asupra unui fenomen de o asemenea complexitate.

Cu toate acestea, trebuie constatat faptul evident că îndeosebi după realizarea Dualismului asistăm la o intensificare fără precedent a politicii maghiare de asimilare, una extrem de operațională și de succes (chiar dacă în anumite momente provoca și ambiguități), care a contribuit la edificarea națiunii simbolice. Numai că în cazul armenilor transilvăneni, acest proces de aculturație a fost oarecum devansat, încă din epoca *Vormärz*-ului, prin diversele proiecte ale națiunii politice moderne ungare, unele nu lipsite de reflexe jacobiniste, dar care vizau în fond atât drepturile fundamentale, cât și obligațiile. Fenomenul a avut în schimb rostul de a genera loialitatea acelor „minoritari” care s-au bucurat de extinderea calității de „cetățean”, iar pentru acceptarea autorității statului maghiar, elitele acestor grupuri etno-culturale au fost primite în cercurile conducătoare politice, cu alte cuvinte li s-a oferit o integrare socială completă și șanse egale în ceea ce privește mobilitatea spre vârful piramidei. În fond, acest „proiect” a corespuns așteptărilor multor minoritari, care au cedat în cele din urmă ispitei maghiarizării (măcar simbolice), atrași tocmai de beneficiile liberalismului de după 1867. În acest context, nu trebuie să ne mire însemnarea jurnalieră a contelui Lajos Gyulay, din 27 iunie 1867, în care spunea despre armenii din Cluj, bunăoară, că: „Sunt unul și unul atașați ungurilor. Ei sunt practic asimilați ungurilor, marea majoritate a femeilor nici nu înțelegea limba armeană; armeanul și armeanca vorbesc totdeauna între ei ungurește. Ei sunt ca și ungurii adevărați, se roagă lui Dumnezeu, gândesc și socotesc ungurește”¹².

Însă ca revers al acestei acțiuni, asistăm la un fenomen de „fetișizare” a limbii oficiale, care a devenit un soi de ingredient ideologic al naționalismului maghiar, maghiarizarea lingvistică dovedindu-se până spre prima conflagrație mondială tot mai agresivă și mai ales autoritară. Iar în cadrul acestui proces extrem de complex, s-a mai petrecut ceva în direcția edificării națiunii ungare: maghiarizarea înțelesului străin al numelor de familie. A fost un fenomen specific naționalismului liberal din Ungaria, un fel de „naționalizare simbolică” atât a spațiului public, cât și a celui intim, personal. Miza a fost mult mai profundă decât ne-am putea imagina la prima vedere, întrucât maghiarizarea trebuia să confirme – pe de o parte – ideea de altfel înșelătoare a creșterii numerice a unei comunități ce purta pregnant pecetea maghiarismului, iar pe de alta era un soi de probă la care erau supuși non-maghiarii pentru a-și dovedi loialitatea „națională” prin repudierea vestigiilor

12 Apud Judit Pál, *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*, Cluj, Centrul pentru Studii Transilvane, 2005, p.75.

fondului lor străin. În acest context, nu întâmplător, s-a estimat că între 1850 și 1910 aproximativ 140.000 de persoane și-au maghiarizat numele¹³.

Dezvoltarea de mai sus ar constitui a doua trăsătură majoră a armenilor din Transilvania și îndeosebi a celor din zona Gherla. Așadar, o populație care de la finele veacului XVII s-a rupt de vechea „gazdă” Moldova, care a devenit armeano-catolică încă de pe la începutul secolului XVIII, dar care peste numai un veac se autodeclara frecvent romano-catolică. Apoi, acest grup etno-cultural a făcut pași semnificativi pe calea asimilării și aculturației, maghiarizându-se în multe din structurile profunde ale ființei, de la adoptarea curentă și definitivă a limbii oficiale până la schimbarea numelui de familie și participarea totală la ceea ce ținea de viața politică, economică și socială a maghiarității.

Însă populație de confesiune armeano-catolică exista nu numai în Transilvania – aproximativ 5000 de persoane, în 1950 –, majoritatea încadrată politic în Uniunea Populară Maghiară, ci și în București. Aceștia alcătuiau o comunitate de vreo 40 de familii, cu toții vorbitori de armeană, având chiar și o biserică pe Șoseaua Mihai Bravu, paroh fiind Clemens Khoren, membru al Congregației Mehitariștilor din Viena. Khoren a fost însă arestat de comuniști, pe motivul că ar fi eliberat niște adevăruri false unor armeni, pe baza cărora au putut ieși („fugi”) din țară. Așa se face că o vreme armeano-catolicii din capitală n-au avut preot, iar prin aprilie 1951 s-a pus chiar la cale un plan de readucere a lor la vechea biserică armeano-gregoriană, mult mai bine controlată de stat și de P.C.R.¹⁴, dintre acești catolici doar 4-5 persoane fiind membri de partid și numai 11 figurând a fi încadrate în Comitetul Democrat Armenesc (de altfel, toți aceștia nici nu frecventau Biserica din Mihai Bravu).

Este totuși de reținut faptul că, din punct de vedere confesional, Biserica armeano-catolică de la noi funcționa în această perioadă (1945-1953) sub denumirea de „Administrația Apostolică a Armenilor Catolici”, având

13 Vezi László Katus, în vol. *Magyarok a Kárpát-Medenceben*, ed. F. Glatz, Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vallalat, 1988 p.171-174; Victor Karady, *Symbolic Nation-Building in a Multi-Ethnic Society. The Case of Surname Nationalization in Hungary*, în vol. *Ethnizität, Moderne und Enttraditionalisierung*, herausgegeben von Moshe Zuckermann, Tel Aviv, Wallstein Verlag, 2002, p.99.

14 *Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.15/1951, f.39-40. Planul consta în aducerea la Biserica din Mihai Bravu a preotului catolic Bodurian Măgârdici din Frumoasa, cunoscut cărturar ce contribuise la o Enciclopedie armeană, care în 1946 voise să se repatrieze în Armenia Sovietică.*

centrul la Gherla¹⁵, unde se află scaunul episcopal, în legătură directă cu Vaticanul și fără vreo dependență față de nunțiul Papal.

Și pentru a reveni la caracterul oarecum general al studiului de față, în afara acestor două categorii distincte prezentate mai sus trebuie adăugată și cohorta armenilor de dată recentă, stabiliți în spațiul românesc ca rezultat al persecuțiilor și masacrelor din Turcia în urma evenimentelor sângeroase din 1895, 1915 și 1922¹⁶. Au fost momente tragice, care marchează încă pe armenii de pretutindeni, dar și multe din cancelariile lumii contemporane în ceea ce privește recunoașterea „genocidului” armean¹⁷.

Însă dincolo de aceste repere istorice, trebuie spus că îndeosebi acțiunile violente din 1915-1916, în urma cărora au fost asasinați aproximativ 1,5 milioane de armeni din Turcia, la care s-ar cuveni amintite și alte câteva sute de mii de asasinate de până la 1918 (fără a uita însă islamizarea și munca forțată), dar și atmosfera de teroare din vremea războiului turco-elen din 1922-1923, când au pierit alți aproape o sută de mii de armeni – au constituit momente tragice în destinul acestui popor, ceea ce a făcut ca puțin peste 20.000 de reprezentanți ai acestuia să-și afle refugiul în România, stabilindu-se preponderent la București (cca. 12.000), Constanța (cca. 3000), dar și la Galați, Brăila, Tulcea, Pitești, Craiova, Focșani, Ploiești, Bacău, Roman și Iași.

Inițial apatrizi, tot de confesiune armeano-gregoriană, printre acești armeni s-au aflat și numeroși intelectuali, „înnobilați” cu statutul de emigranți politici, din care prea puțini au plecat în anii interbelici spre apusul Europei, unii s-au naturalizat în România, iar după al doilea război mondial aproximativ 3000 s-au „repatriat” în Armenia Sovietică, astfel încât

15 În perioada de care ne ocupăm în acest volum, episcop era Lengyel Zoltán, vorbitor atât a limbii maghiare, cât și a celei armenesti. Conform unei situații statistice întocmite de Poliția din Gherla, în 1947, la o populație totală de 34.554, repartitia era următoarea: 24.029 români, 9141 maghiari, 683 țigani, 458 armeni, 178 evrei și doar 25 germani (cf. *Arh.St.Cluj, Poliția Dej*, dos. 22/1947, f.339).

16 Asupra acestor evenimente vezi: *The Armenian genocide. History, politics, ethics*, edited by Richard G. Hovannisian, foreword George Deukmejian, Basingstoke, Macmillan, 1992; Guenter Lewy, *The Armenian massacres in Ottoman Turkey. A disputed genocide*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005; Gerard Chaliand, Yves Ternon, 1915. *Le Genocide des Armeniens*, n.ed., Bruxelles, Complexe, 2006. De asemenea: Nikolay Hovhannisyan, *Arab historiography on the Armenian genocide*, translated from armenian by Svetlana Mardanyan, Erevan, National Academy of Sciences, 2005.

17 Vezi, de pildă, Mustafa Öztürk, *Le pouvoir du lobbie. Les massacres perpétrés par les Arméniens en Asie Mineure, Chypre et en Azerbaïdjan*, Istanbul, Fondation de Recherches Historiques, 2005; Taner Akcam, *A shameful act. The Armenian genocide and the question of Turkish responsibility*, translated by Paul Bessemer, London, Constable, 2007.

în 1948 numărul armenilor de la noi din această categorie nu depășea 16.000 de persoane. Acestor emigranți trebuie să adăugăm și grupul oarecum restrâns de foști miniștri și deputați dașnakiști¹⁸ fugiți după 29 noiembrie 1920, când în Armenia s-a instaurat regimul sovietic¹⁹.

Acesta ar fi *grosso modo* cadrul pe care se grefează tematica volumului de față. Deși la prima vedere documentele nu par senzaționale, ele ilustrează totuși o parte de istorie, nu din orice epocă, ci din una de transformări majore în cadrul societății românești, și nu numai. Anii imediat următori celui de-al doilea război mondial au marcat poate perioada cea mai dramatică din istoria noastră, nu numai de pierdere temporară a suveranității de stat, ci mai ales de instaurare a unui regim totalitar, de așa-zisă „dictatură a proletariatului”, ce a dus la desființarea partidelor politice în profitul unui control unicefal, al Partidului Comunist Român, condus mai mult sau mai puțin vizibil de protectorul de la răsărit (P.C.U.S.).

Iar schimbările politice au avut ca rezultat direct profunda transformare a întregii societăți, în toate laturile ei (economic, social și cultural), dominată de ideologia marxist-leninist-stalinistă, în care cuvântul de ordine părea a fi „lupta de clasă”. Totodată, aranjamentele postbelice au confirmat pierderea Basarabiei și Bucovinei în favoarea marelui învingător de la răsărit, dar au readus – nu fără emoții – partea de nord-vest a Transilvaniei, ajungându-se astfel ca în granițele ei să includă o mare masă de populație neromânească, îndeosebi maghiari, germani și evrei, fără ca alte grupuri etno-culturale să fie de neglijat, mai ales dacă acopereau în mod compact anumite localități sau sub-regiuni, ca în cazul armenilor ardeleni.

Lecția istorică a perioadei interbelice – în ceea ce privește tratamentul aplicat minorităților – trebuia să nu se mai repete, iar în noile împrejurări geo-politice, U.R.S.S. părea să fie garantul aplanării mai vechilor rivalități și resentimente interetnice. Iar liantul era în primul rând forța și dominația pe care o exercita Rusia Sovietică asupra acestui spațiu și – nu în ultimul rând – ideologia comunistă, de sorginte marxist-leninistă, dar mereu adusă „la zi” prin corecțiile promovate de-a lungul timpului de V.I. Lenin și I.V. Stalin, inclusiv în „chestiunea națională”. În virtutea acestei ideologii nu se mai punea problema „protecției minorităților”, ca în anii interbelici, ci totul se subsuma unor concepte transfrontaliere, fără determinante etnice, în care

18 Membri ai Partidului Dașnak. Această formațiune politică a fost creată în 1890 de către armenii din Tbilisi, Georgia și Rusia, având semnificația de Federația Revoluționară Armeană, cu o puternică componentă naționalistă. În perioada de independență a Republicii Armenia, între 1918-1920, a fost principalul partid politic din țară, aflat de altfel la guvernare. După sovietizarea Armeniei, Dașnakul și-a mutat activitatea în Iran și Lebanon (Beirut), de unde a reorganizat diaspora.

19 Mai apoi, din 12 martie 1922, împreună cu R.S.S. Georgia și R.S.S. Azerbaidjan, Armenia a fost parte a R.S.F.S. Transcaucazia, până la 5 decembrie 1936, când a revenit republică sovietică separată.

„internaționalismul proletar” aducea diversele popoare la un numitor comun. În acest context, de plămădire a unui ansamblu politico-militar al țărilor socialiste sub tutela Uniunii Sovietice, îndeosebi după 1948, conflictele interetnice erau de neadmis, ele nu mai puteau reprezenta doar o problemă internă, ci una a întregului sistem, a „lagărului” socialist. Totodată, de la 13 noiembrie 1944 în România a început să funcționeze și un Minister al Naționalităților Minoritare, al cărui titular – Gh. Vlădescu-Răcoasa – era membru al Partidului Comunist²⁰. Iar ca un prim rezultat semnificativ al acestui departament a fost publicarea Statutului Naționalităților Minoritare, la 7 februarie 1945, care prevedea abrogarea legilor discriminatorii pe criterii etnice și confesionale, precum și sancționarea celor care manifestau „ură de rasă și șovinism”²¹.

Pe de altă parte, noua construcție politică, noua ideologie nu s-a impus tocmai ușor și fără brutalitățile inerente regimurilor totalitare, majoritarii purtând parcă genetic încă multă vreme tarele unei atitudini circumspecte față de „alogeni” și de maghiari, la fel cum aceștia din urmă nu s-au putut împăca nicidecum, deși la ei acasă, trebuiau să suporte o triplă alienare: politică, economică și, mai ales, culturală. Și totuși, noua ideologie egalitaristă și cooperatistă trebuia să estompeze interesele contrare ale majorității și ale minorității²², pentru o utilitate generală, de construire a societății comuniste, a „egalilor”, în care „minoritarii” nu mai erau cei puțini, ci parte din masa enormă de „proletari” conștiincioși încolonați sub drapelul roșu, identificabili de-a lungul epocii prin sintagme precum „minoritate națională”, „naționalitate” sau, mai nuanțat, „naționalitate conlocuitoare” ș.a.

În ce măsură această ideologie a funcționat este lesne de constatat îndeosebi după moartea lui Stalin, în 1953, când – chiar dacă cu timiditate – sentimentele „specificului național” au reînviat, iar diversele formațiuni politice, de „masă” sau culturale ale celorlalte naționalități neromâne, și-au încheiat menirea, „autodizolvându-se”, așa cum evenimentul a fost surprins și în acest volum, în cazul Comitetului Democrat Armean.

De fapt, armenii nord-transilvăneni înrolați în această secțiune (filială) a marii organizații de la București au făcut oarecum figură aparte, pentru că mulți din membrii din Gherla, dar și dintre conaționali de la Cluj, au fost înrolați politic în Uniunea Populară Maghiară (U.P.M.), tocmai în lumina considerațiilor ce le-am dezvoltat mai sus în ce privește maghiarizarea armenilor din Transilvania de-a lungul vremii. Evident, dintre armenii veniți

20 Prin Legea nr. 188 din 24 martie 1945, acest minister a fost transformat în Subsecretariat de stat, Vlădescu-Răcoasa ocupând postul până la 19 noiembrie 1946. Din 4 noiembrie 1947, el va fi ambasadorul României la Moscova.

21 Călin Morar-Vulcu, *Regimul minorităților naționale în România (23 august 1944-1945)*, în „Acra Musei Napocensis”, XXXIV, 1997, nr. 2, p.145-161.

22 Vezi Ovidiu Buruiană, *Antifascism și naționalism ca pretexte în strategia de comunitizare a României (1944-1948)*, în „Xenopoliana”, Iași, VII, 1999, nr. 1-2, p.1-16.

din Vechiul Regat și stabiliți aici în anii interbelici au fost și membri ai Partidului Comunist Român, care în fond deținea controlul indiscutabil și asupra U.P.M.-ului. Totodată, nu trebuie să ne imaginăm că adeziunea armenilor din Gherla la politica P.C.R. s-a făcut fără rațiuni de moment, măcar în speranța dobândirii unei serii de revendicări alături de ale „minorității” maghiare, cu care se identificau în mare parte²³.

De altfel, totul se hotăra la nivelul Secretariatului C.C. al P.C.R., iar în cadrul unei ședințe a acestuia, din 6 decembrie 1948, Vasile Luca pleda cât se poate de convingător inclusiv pentru un sprijin material substanțial alocat „fidelilor” U.P.M.-iști, care „joacă un rol destul de important, că spărgând unitatea absolută a maghiarilor, pe baza luptei de clasă, ne vor ajuta în problema țărănească (...) și în lupta contra influenței popilor catolici”²⁴. Totodată, a fost în strategia P.C.R. de a crea fel de fel de organizații satelit, de „masă” sau „obștești”, sindicale, culturale sau de propagandă, în care erau înregimentați toți aceia care pe criteriile de etnie, sex, vârstă, origine socială, pregătire profesională etc nu-și găseau încă locul în rândurile partidului de „avangardă”.

Așadar, în cadrul noilor circumstanțe politice dintre 1945-1953, armenii din nord-vestul Transilvaniei au trebuit să se adapteze din mers realităților vremii, fie intrând în rândurile Partidului Comunist Român, fie în recent creată Uniune Populară Maghiară, transformată în scurtă vreme într-o anexă a P.C.R.-ului, asemenea Comitetului Democratic Evreiesc, la fel cum puteau fi membri în ambele formațiuni.

Pe de altă parte, noul organism creat la București în 1945 avea o titulatură sugestivă, „Frontul Armeniei. Organizație Patriotică Culturală din România”²⁵, care în iunie 1949 își va schimba denumirea în „Organizația Frontul Armeniei. Organizație patriotică progresistă”²⁶. Cu ne semnificative retușuri față de cel anterior, statutul adoptat de către Comitetul Central al formațiunii încă din 1 octombrie 1948, în baza împuternicirii acordate de Congresul

23 Vezi și Rezoluția Congresului UPM din 28-29 iunie 1946, în vol. *România. Viața politică în documente. 1946*, coord. Ioan Scurtu, București, Arhivele Statului din România, 1996, p.269-276.

24 *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, I, 1948, București, Arhivele Naționale ale României, 2002, p.396.

25 Ca persoană juridică sub forma unei „asociații” a fost recunoscută abia prin sentința nr. 32 din 11 aprilie 1946 a Tribunalului Ilfov, Secția I. C.C. (*Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.2/1946, f.2-4*). Sediul era în București, str. Armenească 11, iar printre semnatarii actului constitutiv al Frontului Armeniei se aflau: Vahan Danielian (președinte), dr. Ardașes Tirațian (vicepreședinte), Sarchis Gabelian, Ervant Seropian, Ardases Hassargian, Tacvov Șișmanian, Melcon Horasangian, Vahram Erețian, Suren Kavanian, dr. Zeron Furungian, Sarchis Arabagian, Siemon Horen, Ervant Garabedian ș.a.

26 Cf. sentința nr.10 din 11 iunie 1949 a Tribunalului Ilfov, secț.III Civil-comercial.

General al Frontului Armeniei din 1-3 august 1948²⁷, prevedea ca obiective principale: cultivarea dragostei fără rezerve față de Republica Sovietică Armeană și față de Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice, ca și stabilirea unei legături strânse între armenii din R.P.R. și „patria mamă”; va organiza repatrierea Armenilor din R.P.R. în Armenia Sovietică; va sprijini prin toate mijloacele sale orice acțiune care tinde la realipirea la Armenia Sovietică a tuturor teritoriilor istorice armene, aflate încă sub ocupație străină. Totodată își propunea să „dezvolte concepțiile progresiste în sânul membrilor săi”, colaborând cu organizațiile române și ale naționalităților conlocuitoare de la noi. Astfel, Frontul Armeniei va sprijini toate acțiunile guvernului român, participând la reconstrucția și redresarea economică a țării.

Inițial, organizația avea filiale în București, Constanța, Galați, Brăila, Craiova și Pitești, înregistrând aproximativ 3.000 membri, iar activitatea vizibilă consta în conferințe, organizarea de spectacole, piese de teatru, proiecții cinematografice, concerte, întreceri sportive, dar și mitinguri cu diverse ocazii (1 Mai, alegerile, votarea Constituției R.P.R., solidarizarea cu luptătorii comuniști din Grecia, contra persecuțiilor armenilor de către guvernul iranian etc).

Așadar, această organizație își propunea chiar din primele prevederi statutare în principal obiective legate de relația cu U.R.S.S. și abia în loc secund făcea mențiuni și la rosturile ce reveneau armenilor în raport cu statul român. Explicația rezidă nu atât într-o „modă” a timpului, de exagerată plecăciune și obediență față de colosul de la răsărit, cât mai ales în contextul în care din Front făceau parte numeroși armeni apatrizi, care aveau ca țel o eventuală repatriere în R.S.S. Armeană. În plus, aceste obiective erau și rezultatul activității politice „obscure” pentru autoritățile române a armenilor de la noi încă din anii interbelici, care după 23 august 1944 au putut ieși la suprafață.

În România interbelică, din punct de vedere politic o parte a populației armene s-a încadrat în partide specific-naționale, ale căror centre de comandă însă se aflau în străinătate. Am menționat deja Partidul Dașnak, care în acea epocă își avea sediile principale la Cairo (Egipt) și la Boston (S.U.A.), la noi fiind oarecum tolerat de autorități, în principal datorită atitudinii deschis antisovietice și contra Organizației pentru Ajutorarea Armeniei Sovietice (H.O.G.), cu un organ propriu de presă, ziarul „Araz”. Această – să-i zicem – formațiune era activă îndeosebi prin strădaniile unor lideri dașnakiști, precum Drastamar (Dro) Kanaian (1883-1956), stabilit la noi între 1924-1944, acționar în domeniul petrolului, dar fost general în anii primului război mondial, cu merite contra turcilor, rămas celebru pentru cruzimea față de musulmani, dar care s-a distins deopotrivă în conflictul dintre armeni și georgieni pentru stăpânirea unor teritorii, în 1918 el

27 Cf. *Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.8/1948, f.1-2.*

ocupând zona Loru-Pambak, recent eliberată de sub stăpânirea otomană, fiind unul din principalii artizani ai primei Republici Armene. De altfel, acesta a organizat în România și câteva detașamente de voluntari armeni, dașnakiștii activând în umbra unei organizații culturale RAFFI, ce avea subfiliale la București, Constanța și Ploiești, iar cercuri la Galați, Silistra sau Bazarcic (astăzi orașul Tolbuhin, în Bulgaria) etc.

În afara formațiunii menționate, tot în România mai activau cel puțin alte două grupări politice armenesti: Hâncean, cu preocupări mai ales în plan cultural, îndeosebi între 1924 și 1931, cu sedii la București și Constanța, de orientare social-democrată; Ramgavar, de esență liberală, însă extrem de slab reprezentat aici, având doar câțiva membri. Însă ambele formațiuni colaborau îndeaproape cu H.O.G.-ul și aveau vădite atitudini anti-dașnakiste, cu implicații evidente mai ales din 1945.

Încă din 1928-1929 în România a existat și o mișcare armeană pro-sovietică, la care am făcut deja referință, sub forma Asociației pentru Ajutorarea Armeniei Sovietice (H.O.G.), cu centrul la Erevan. Aceasta avea sedii la București (din 1930), Constanța (din 1932), Silistra, Galați, Brăila, Pitești, Craiova, Bacău sau Iași, precum și un ziar propriu, „Nor Arsaluis” (Zorile noi), ce a apărut între 1932-1935, oprit însă de cenzură, datorită liniei pro-sovietice; în acest context a fost editat un nou organ de presă, „Bahag” (Straja)²⁸, ce a apărut până la 22 iunie 1941, chiar dacă H.O.G.-ul din România s-a autodesființat în 1939, unii membri intrând în ilegalitate în cadrul Frontului Antifascist sau în Ajutorul Roșu.

După 23 august 1944, la inițiativa unor foști hogaști, după exemplul Uniunii Patrioților, s-a fondat „Uniunea Patrioților Armeni”, cu un periodic săptămânal, „Nor Ughi” (Drum Nou). Însă pe baza „directivelor” P.M.R. și cu asistența unui „consilier” sovietic de pe lângă Ambasada U.R.S.S., în ianuarie 1945 această Uniune este înlocuită de „Frontul Armeniei”, care pe lângă „cultivarea dragostei față de U.R.S.S. și R.S.S. Armenia”, își propunea ca scop și „demascarea elementelor dașnakiste”. Asta explică cum din primul Comitet Central al organizației făceau parte și trei mari industriași, care împreună cu alți „indezirabili” au fost excluși mai apoi, prin complicitatea „oamenilor de încredere”²⁹.

Este un aspect încă insuficient elucidat în ceea ce privește relațiile dintre armeni în fața interlocutorilor comuniști și de represiune de la noi. Asemenea oricărei alte mase de oameni, și printre armeni au existat personaje care s-au pus mai mult sau mai puțin în slujba noului regim comunist. Pentru mulți

28 În afara presei amintite deja, în anii interbelici au mai apărut: „Ararat”, în românește; „Hai Mamul” (Presa Armeană) și „Geagad” (Frontul), toate cu caracter evident antisovietic, care după 23 august 1944 n-au mai văzut lumina tiparului.

29 În cadrul Frontului Armeniei a activat, „în mod discret”, și o celulă P.M.R., cu vreo 60-70 membri (cf. *Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.7/1948, f.2*).

din cei apatrizi – și nu numai – aspectul ar putea chiar avea niște justificări, oricât ni s-ar părea nouă astăzi nelalocul lor: existența unei R.S.S. Armene, după 5 decembrie 1936, a asigurat populației de acolo un soi de stabilitate și prosperitate, în cadrul politicii unionale de întrajutorare. Or, toți apatrizii din România erau în fapt victimele persecuțiilor și masacrelor din Turcia, despre care am menționat deja, mulți de condiție socială foarte modestă și cu aspirația de a avea o patrie, o țară a lor, prea puțini știind pe atunci ce însemna „comunismul”, în afara promisiunilor pe care acesta le făcea.

Așa se explică că după al doilea război mondial au avut loc două repatrieri din România către R.S.S. Armeană, prima la 2 august 1946, când au plecat 1737 armeni, iar cealaltă la 21 iunie 1948, când s-au repatriat alți 1022. Ambele acțiuni au fost organizate de Frontul Armeniei, până în cele mai mici amănunte, de la împachetarea și transportul lucrurilor până la „mitingul fulger” din portul Constanța, convocat cu câteva momente înainte de plecarea vaporului³⁰. Odată cu fiecare din cele două transporturi s-au trimis în R.S.S. Armenia și mari încărcături de chereștea (7.500 metri³ în total), pentru casele ce urmau să se ridice acolo repatriaților. Totodată, sub formă de „cadouri”, s-a mai trimis întreaga aparatură necesară pentru înzestrarea unui spital, precum și o mare cantitate de calapoade pentru o fabrică de încălțăminte, dar și piese muzeale, cărți etc. Au fost de altfel aceste plecări pretextul de a se face masive colecte de bani de la mai toți armenii din România.

Pentru alți armeni, instaurarea noului regim n-a însemnat altceva decât momente de persecuție și tensiune, de deposedare a bunurilor, de umilințe și chiar de încarcerări. Și în cadrul acestei comunități turnătoria abjectă și-a aflat promotorii, existând cel puțin două valuri de arestări, între 1944-1945 și 1947-1948, pe temeiul unor liste întocmite de armenii hogiști, delațiunea făcându-se de obicei direct la Ambasada U.R.S.S.-ului din București, unde consul era chiar un conațional, Sahak Dongulian (cu numele rus de Sava Dongulov). Așa se face că mulți din arestați fie au rămas în temnițe, fie au fost deportați în Siberia. Uneori turnătoria pe motive fictive, generate de răutate și invidie personală, a fost atât de flagrantă încât până și ambasadorul sovietic de atunci a fost iritat de această practică a „listelor” de armeni indezirabili.

Așadar, Frontul Armeniei din România n-a fost altceva decât un organism politic camuflat al P.M.R. (P.C.R.) prin care trebuia să fie ținută sub control populația armeană de la noi, creat la „indicațiile” P.C.U.S.-ului și promotor la suprafață al unor interese de ordin cultural, ce vizau conservarea și promovarea tradițiilor acestui grup etnic. În realitate, după cum indică și

30 *Ibidem*, f.1v.

documentele arhivistice, organizația avea în principal scopuri ideologice, de îndoctrinare și supraveghere a populației armenice. Iar obiectivele acestea din urmă erau îndeplinite și de oficiosul Frontului, mai vechiul ziar „Bahag”, care și-a reluat apariția aproape imediat după 23 august 1944, inițial ca publicație privată (până la 1 mai 1945), pentru ca din 21 iunie 1946 să se intituleze „Haiasdanian Geagad” (Frontul Armeniei)³¹. Avea un tiraj de cam 900 exemplare, iar din ianuarie 1950 a utilizat noua ortografie a limbii armenice, stabilită de Academia R.S.S. Armeană, introducerea acesteia fiind pregătită de o broșură de popularizare tipărită de Frontul Armeniei în 1949. Însă la numai puțin peste un an de zile și acest organ de expresie și-a încetat apariția³², fiind înlocuit cu un altul, nou, „Nor Ghiank”, momentul aproape suprapunându-se cu transformarea Frontului Armeniei într-un Comitet Democratic Armean (al populației armenice din România, în cadrul unei sedințe din 7 mai 1950, la care au participat 39 delegați din țară, fiind însă prezent și un numeros public, de aproximativ 180-200 de oameni.

Cât privește rosturile acestei organizații invocate mai sus, dovadă stau permanentele schimbări de titulatură și de componență a conducerii într-un interval relativ scurt de timp, precum și desființarea formațiunii în primăvara lui 1953, într-un context în care nu erau vizați doar armenii, ci absolut toate asociațiile cultural-politice ale minorităților etnice din România, pornindu-se de la considerentul propagandistic că problemele acestora fuseseră „rezolvate”. Ar fi totuși de adăugat, printre obiectivele urmărite, o formulare din chiar momentul deciziei dizolvării acestei organizații armenesti: „Care a fost situația C.D.A., pentru ce a luat ființă, ce sarcini a avut? În primul rând, a trebuit să restructureze din punct de vedere profesional populația armeană, formată în majoritate de o masă mic burgheză. Apoi lămurirea armenilor apatrizi pentru îndeplinirea formalităților de dobândire a cetățeniei Republicii Populare Române. Sarcinile cu caracter cultural veneau să completeze aceste sarcini cu caracter politic ale C.D.A.”³³

31 Până pe la mijlocul anului 1950 ziarul „Haiasdanian Geagad” a apărut în 4 pagini, apoi în 6. Avea o pagină întregă rezervată U.R.S.S.-ului, publica articole primite din R.S.S. Armenia, știri de la Radio Erevan, găzduia și o rubrică „Poșta redacției”, în rest reproducea articole din „Scânteia”, despre realizările din România.

32 Desființarea lui „Haiasdanian Geagad” s-a datorat, se pare, unei „greșeli politice”, și anume faptului că s-a dat o știre despre armenii din California, vorbindu-se de „bunăstarea” acestora (nr.194 din 23 martie 1950). Asupra acestui incident vezi *Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.11/1950, f.99-100.*

33 *Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dos.21/1953, f.28.*

Acestea ar fi oarecum sintetic câteva direcții ce prefațează volumul de față. Ele invită de fapt la o muncă sistematică de cercetare arhivistică și de reflecție profundă asupra trecutului populației armene din România, acum redusă simțitor ca pondere, dar cu rădăcini istorice deloc de neglijat tocmai prin imensele beneficii economice, politice și culturale ce a adus acestei țări de-a lungul vremii³⁴.

34 Vezi Bogdan Căuș, *Figuri de armeni din România. Dicționar*, București, Edit. Ararat, 1998.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Volumul de față continuă seria inițiată acum câțiva ani de către Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală din Cluj, referitoare la istoria diverselor grupuri etnoculturale din România, proiect susținut în tot acest timp de intelectuali ce se cuvine a li se menționa numele încă din capul locului: Gábor Ádám, Gabriel Andreescu, Smaranda Enache, Andor Horváth, Marius Lazăr, Ovidiu Pecican, Levente Salat, Mircea Toma – pentru a-i aminti doar pe cei direct și extrem de activ implicați.

Pe lângă mai vechile restituții documentare, ce au vizat pe romi (țigani), maghiari și evrei, oferim acum o sumă de mărturii relative la armenii din nord-vestul Transilvaniei în perioada instaurării și consolidării regimului comunist de la noi. Corpul principal de documente se află în custodia filialei județene Cluj a Arhivelor Naționale, într-un fond numit „Comitetul Democratic Armenesc”, ca parte a Arhivei P.C.R. locale. Pentru o mai exactă înțelegere a materialului am recurs și la includerea unor documente de la sediul central al organizației, aflate la Arhivele Naționale din București, instituție care sub conducerea actualului director general, Dorin Dobrințu, abia de acum își împlinește reala menire nu doar de depozitare și conservare a mărturiilor trecutului, ci și de facilitare a cercetării acestora.

Evident, mărturiile de față nu pot acoperi întreaga arie de probleme specific armenesci, pentru o asemenea exigență fiind nevoie de mai multe tomuri și de munca susținută a unui colectiv de istorici familiarizați inclusiv cu limba armeană. Cu toate acestea, am încercat să cuprindem un segment bine delimitat de aspecte, care să dezvăluie mecanismele de funcționare din interior ale unui astfel de organism, situându-ne departe de orice idee preconcepută și în afara deontologiei profesionale. Poate de aceea unora li se va părea că nu toate materialele tipărite acum au un conținut „fabulos”, în sensul că nu fac dezvăluiri șocante în legătură cu o persoană sau alta, dar mai ales nu pot fi materiale pentru un eventual rechizitoriu. De pildă, pentru scopurile urmărite de acest tom, nu am găsit util pentru moment de a tipări fișele tip ale membrilor Frontului Armeniei din Gherla, atât din lipsă de spațiu, cât mai ales pentru a lăsa altora „plăcerea” de a le decipta din singura perspectivă care merită: a unei veritabile analize socio-istorice și nu în scopuri de vendetă.

Documentele au fost rânduite cronologic, astfel încât lectura lor să conducă la imagini cât mai coerente și contextualizate. Materialul arhivistic a fost reprodus aidoma cu originalul, în conformitate cu normele actuale ale textologiei, respectând cât mai fidel faptele de limbă și actualizând ortografia. Erorile provenite din *lapsus calami* și punctuația au fost îndreptate tacit. Abrevierile folosite inițial în documente au rămas neschimbate, dacă coincid cu cele de azi, iar atunci când ele ies din tipicul nostru, le-am întregit doar când au apărut întâia dată. Completările noastre au fost marcate prin paranteze drepte.

Câteva facsimile și ilustrații au menirea să întregască volumul, iar un indice de nume vine să ușureze utilizarea lui, dorind astfel să se constituie într-un instrument de lucru cât mai eficient și atractiv.

Un gând de recunoștință îl îndreptăm spre toți aceia care au contribuit sub o formă sau alta la apariția acestui volum, evidențiind îndeosebi deschiderea și interesul manifestat de „Centrul pentru Resurse și Diversitate Etnoculturală” față de asemenea inițiative și travaliul aferent, prin Levente Salat (președinte executiv) și Gábor Ádám (coordonatorul de program).

În mod deosebit, gratitudinea se îndreaptă spre Paula Ivan și Andrei Muraru, nu doar prieteni agreabili, ci mai ales atenți investigatori în câmpul istoriografic, care mi-au semnalat materiale arhivistice importante în nenumărate rânduri, ba chiar m-au ajutat în colectarea lor. Totodată, recunoștință datorăm lui Monica Călușer, Amelia Gorcea, Olimpia Moșteanu și Ágnes Veres pentru contribuția lor la finalizarea acestui volum. Și nu în ultimul rând, un gând de pioasă solidaritate și atașament sufletesc cu bunul și vechiul meu prieten Attila Kiss, care trece acum prin grele încercări.